

انگیزه وقف کتاب

ایجاد کتابخانه‌های وقفی از یک حرکت همگانی ناشی می‌شود که به عوامل مختلفی بستگی دارد؛ از جمله می‌توان به انتشار علوم، استفاده دانش‌پژوهان از منابع مورد نیاز، بسط دادن این سعی و کوشش در اجتماع، عمل به سفارش‌های بزرگان دین و نیل به ثواب اخروی اشاره کرد. در روایتی از رسول اکرم (ص) آمده است: هر انسانی که از دنیا می‌رود عملش قطع می‌شود، مگر از سه راه: ۱. صدقه جاریه؛ ۲. علمی که دیگران از آن نفع می‌برند؛ ۳. فرزند صالحی که او را دعا می‌کند. «إذا مات الانسان انقطع عنه عمله الا من ثلاثة: من صدقة جاریة او علم ینتفع به او ولد صالح یدعوه له»^۲

وقف کتاب

میر محمود موسوی

یکی دیگر از انگیزه‌های وقف کتاب این بود که چون کتابها با زحمت فراوان تهیه و استنساخ می‌شد و به قیمت‌های گزافی خریداری می‌شد، شایسته بود که به دقت محافظت شود، و مالکین این‌گونه کتابها، آنها را بر مساجد، زیارتگاهها و مدارس وقف می‌کردند تا به صورت بهتری نگهداری شود و در دسترس نسلهای آینده قرار گیرد. اغلب اوقات، مدرسان مدارس بزرگ، آثار و مجموعه کتابهای خود را به مؤسسات مورد علاقه خود می‌دادند. در بین هدایا و وقفها کتابهایی به چشم می‌خورد که از طرف دانشمندان و ثروتمندان به مؤسسات بخشیده شده است و این یکی از روشهایی بوده که نویسندگان به وسیله آن اطمینان پیدا می‌کردند که آثار آنها از بین نخواهد رفت. این اشخاص کتابهای خود را برای مردم علاقه‌مند یا عموم مردم وقف می‌کردند و به این صورت دین خود را به جامعه ادا می‌کردند.^۳

مقدمه

وقف^۱ مقوله‌ای است که از اوایل ظهور اسلام در جوامع اسلامی شکل گرفته و جایگاه ویژه‌ای در بین مسلمانان پیدا کرده است. از این رو، در کتابهای فقهی اسلامی نیز از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. در این نوشتار گوشه‌ای از مباحث دامنه‌دار وقف - که خود آوازه بلندی در تاریخ و فرهنگ اسلامی دارد - بررسی می‌شود. جهان اسلام شاهد کتابخانه‌های بزرگی بوده است که عمده آنها در نتیجه وقف کتابها توسط اشخاص یا گروهها به وجود آمده است. آنان اعتقاد داشتند که از این راه می‌توان یک مرکز فرهنگی برای تأمین نیاز افراد مختلف جامعه فراهم کرد. در پی همین شناخت و در شرایطی که دستیابی به کتاب کار دشواری به‌شمار می‌آمد و مستلزم صرف دارایی، وقت و سفر به نقاط دوردست و چه بسا سپری کردن همه عمر بود، افرادی با انگیزه‌های مقدس دینی به فکر تأسیس کتابخانه‌های وقفی افتادند.

۱. وقف در لغت به معنای ایستادن، اقامت کردن، ساکن کردن، اقامت دادن است، و در اصطلاح فقهی به معنای حبس مال در راه خداست، که عین آن ثابت می‌ماند و از منافعش طبق نظر واقف استفاده می‌شود. این وقف ممکن است به صورت وقف عام یا خاص باشد. فرهنگ فارسی، محمد معین، ذیل وقف.
 ۲. بحارالانوار، ج ۲، ص ۲۲، ص ۶۵.
 ۳. مجلة مكتبة الملك فهد الوطنية، ص ۶۰-۶۱؛ نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ اسلامی، ص ۶.

نسخه‌های خطی اسلامی با داشتن وقفنامه از کتابخانه‌های بیگانگان غربی سر در آوردند؛ برای نمونه، موزه بریتانیا^۱ اکنون به حدود ۲۵ هزار نسخه خطی اسلامی مباحثات می‌کند.

گسترش کتابخانه‌های وقفی

کتابخانه‌های وقفی بسیار مورد توجه طلاب و دانش‌پژوهان واقع شدند و فرصتهایی را برای آشنایی آنان با افکار و اندیشه‌های مؤلفان سراسر جهان اسلام در اختیارشان قرار دادند. روزبه‌روز تعداد این گونه کتابخانه‌ها افزایش یافت؛ به گونه‌ای که در اندلس به حدی رسیده بود که ابوحنیفان نحوی بر خریدار کتاب عیب می‌گرفت و می‌گفت: «خدا به تو عقل معاش دهد، من هر کتابی را بخواهم از کتابخانه‌های وقفی به امانت می‌گیرم.»^۲

برای اثبات افزایش کتابخانه‌های وقفی در قرنهای گذشته یاد آور می‌شود که در قرن هفتم هجری، تنها در شهر مرو، ده گنجینه کتاب وقفی وجود داشت. یاقوت حموی درباره آن می‌گوید:

«من نظیر این شهر را از لحاظ فراوانی گنجینه‌های وقفی موجود در آن در دنیا ندیده‌ام. دو گنجینه در مسجد جامع آن بود که یکی از آن دو عزیزیه نام داشت و فردی به نام عزیزالدین ابوبکر عتیق زنجانی آن را وقف کرده بود، که نزدیک به دوازده هزار جلد کتاب داشت.» سپس عنوان می‌کند که اقامتگاه من در آن شهر هیچ‌گاه از حدود دویست جلد از این کتابها - که بیشتر آنها را بدون سپردن وثیقه دریافت کرده بودم - خالی نبود.^۳

از این گفتار استفاده می‌شود که وقف کتاب باعث شده بود علما و دانش‌پژوهان هیچ موقع دغدغه خاطر نداشته باشند که کتابهای مورد نظر خود را چگونه تهیه نمایند، چون همه کتابهای

فرایند علمی وقف

حرکت مقدس وقف کتاب از ظهور اسلام با اهدای قرآن و کتابهای دینی به مساجد شروع شد و با گسترش علم و تشکیل کتابخانه‌های بزرگ در جهان اسلام به اوج خود رسید، گرچه در برخی از زمانها این حرکت کند شد، هیچ‌گاه متوقف نشده است و بی‌شک همین حرکت خود کانون جنبش علمی وسیعی در طی قرن‌ها بوده است. و در این راستا هزاران نفر شیفته کتاب اعم از حکام، وزرا، علما و اشخاص عادی در پشتیبانی از تلاشهای علمی برای قرار دادن دانش و لوازم آن در اختیار همه طبقات جامعه، به ویژه دانش‌پژوهان، و گردآوری و وقف کتابها بر کتابخانه‌های عمومی، مساجد، مدارس و... بر یکدیگر پیشی می‌گرفتند؛ در نتیجه کتابخانه‌هایی با حجمهای مختلف پدید آمدند.

وقف، حافظ میراث فرهنگی

وقف کتاب نزد مسلمانان عامل اساسی افزایش معلومات طالبان دانش در طول قرنهای متمادی بوده است و در افزایش و توسعه کتابخانه‌های گوناگون در تاریخ اسلام سهم به‌سزایی داشته است. مقدار زیادی از ذخایر غنی فرهنگی اسلام - که به صورت نسخه‌های خطی در مناطق مختلف کشورهای اسلامی پراکنده بودند - در نتیجه گردآوری و خریداری آنها توسط افراد نیکوکار و شیفته کتاب با وقف بر کتابخانه‌های مختلف از آفات دهر صیانت شده و به نسلهای بعدی منتقل شدند تا آنها نیز از غنای فرهنگی گذشتگان خود باخبر شده و در حفظ و گسترش آن آثار گرانسنگ کوشا باشند. اگر آن تلاش درخور تحسین واقفان کتابها نبود، اکنون باید سراغ ذخایر فرهنگی خود را از کتابخانه‌های غربی می‌گرفتیم. علی‌رغم این اثر به‌خاطر عمل نکردن حکام و متولیان امور وقف به منویات واقفان که در وقفنامه‌های مفصلی با تمام جزئیات درج شده بود، بسیاری از

۱. کتابخانه بریتانیا که اینک به مثابه کتابخانه ملی انگلستان است.

۲. در آمدی بر دائرةالمعارف کتابخانه‌های جهان، ص ۱۰۴، وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ص ۳۶.

۳. معجم البلدان، ۱۴/۵؛ وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ص ۳۶.

موجود در جامعه به صورت آسان در دسترس آنها بوده، بدون این‌که مخارجی را متحمل شوند. این امر در حال حاضر به شدت مورد نیاز جوامع است، زیرا به علت گرانی برخی منابع و کتابهای مرجع و کمیاب بودن برخی کتابها و کمبودهای کتابخانه‌های عمومی خیلی از محققین از کار پژوهش باز می‌مانند و یا وقت باارزش خود را از دست می‌دهند.

کتابخانه‌های وقفی بیشتر در مساجد، مدارس، زیارتگاهها، بیمارستانها، کاروانسراها و جاهایی از این قبیل متمرکز بودند، که در این جا به دو مورد اشاره می‌شود:

۱. وقف کتاب بر مساجد

مساجد در طول تاریخ اسلام از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است، زیرا هدف از ایجاد مساجد و افزایش خدمات متناسب با آنها، این بوده که شعایر مذهبی در آنها برگزار شود و خلفا، حکام، وزراء، علما و مردم عادی برای تحقق این هدف کوشیده‌اند. در تاریخ اسلام مساجد تنها جای عبادت نبود، بلکه اولین مرکز تعلیم و تربیت مسلمانان نیز به‌شمار می‌آمد. از این رو، در زمان حضرت رسول اکرم (ص) قسمتهایی از قرآن که به صورتهای متفرق نوشته می‌شد در مسجد ضبط می‌گردید تا همواره مورد استفاده مسلمانان و اهل علم قرار بگیرد. علاوه بر این از برخی مساجد در امر تعلیم و آموزش نیز بهره‌برداری می‌شده و می‌شود گفت که امر آموزش در اسلام نخست از جلسات درسی که در مساجد تشکیل می‌گردید آغاز شده است. وجود کتابها در مساجد با فزونی قرآنی که در آنها قرار داده می‌شد ارتباط داشت تا افرادی که به مساجد رفت و آمد می‌کردند، آنها را قرائت کنند. از این رو، قدیمترین کتابهایی که بر مساجد وقف شدند، قرآنها بودند.

از اوایل اسلام وقف کتاب بر مساجد متداول گشت، و چون مساجد با معماری آن زمان فاقد گنجایش لازم بود، با وقف بیشتر کتاب، در داخل مساجد، محلهای ویژه‌ای برای نگهداری کتاب اختصاص یافت، بعدها به هنگام بنای مساجد بزرگ،

کتابخانه‌های معتبری در جوار مساجد ساخته می‌شد که این رسم فرهنگی تا عصر ما نیز ادامه دارد و بیانگر این واقعیت است که در اسلام، عبادت و علم از یکدیگر تفکیک‌ناپذیر است. بنابراین، کتابخانه‌های مساجد از اولین کتابخانه‌هایی بودند که مسلمانان در کشورهای اسلامی تأسیس کردند. بدین‌سان که مساجد اسلامی، علاوه بر محل عبادت و راز و نیاز با آفریدگار جهان، به صورت مرکز مهم مطالعه، تحقیق و دانش‌اندوزی درآمدند و دریای علم و فضل و کمال را در دسترس فرهنگهای مختلف جهان قرار دادند.^۱

مطالب و موضوعات سنتی و کلاسیک در محیط مسجد نگهداری و حراست شدند. مسجد جایی بود که دانشجویان در آن‌جا جمع می‌شدند و برای مدتی مشخص مشغول آموزش، تدریس و نگارش می‌شدند. امکانات و تسهیلاتی که برای آنها جهت انجام این فعالیتها اختصاص می‌یافت، از هدایا و موقوفاتی تأمین می‌شد که از سوی افراد نیکوکار پرداخت می‌گشت. کرسیهای تدریس که در قسمتهای مختلف مسجد دیده می‌شد، از طرف مردم اعطا می‌گشت و تعدادی از مساجد بزرگ شکل و موقعیت دانشگاه را داشتند. جامع‌الزهر قاهره و جامع قیروان در تونس و مساجد دیگری در نقاط مختلف، مانند دانشگاههای امروزی عمل می‌کردند. از این رو، کتابها نیز بر این مساجد وقف می‌شدند و تعدادی از اهل علم و ادب و رهبران مذهبی مجموعه‌های شخصی خود را به مساجد شهرهای خود می‌بخشیدند، تا در آن‌جا حفظ و نگهداری شود و در اختیار عموم قرار بگیرد.^۲

در این میان قرآن کریم همت وقف کنندگان را تحت الشعاع قرار داده بود و قرآنها شالوده کتابخانه‌های بزرگی را که از قرن دوم هجری به بعد، در دوران درخشندگی نهضت علمی و زیاد شدن تألیفات در زمینه علوم مختلف، در مساجد بسیاری از

۱. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، مقدمه مترجم؛ المکتبات فی الاسلام، ص ۸۳-۸۴؛ وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ص ۶۷.
۲. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ اسلامی، ص ۵.

یا درباره موضوعات تخصصی و یا اطلاعات عمومی بود که هیچ طالب علم علاقه‌مند به علم و فرهنگ، خود را بی‌نیاز از آنها نمی‌دانست و مدرسان و طلاب برای مباحث و پژوهشهای خود به آن‌جا مراجعه می‌کردند.^۲

تعیین نخستین مدرسه‌ای که در تاریخ اسلام دارای کتابخانه وقفی بوده دشوار است، ولی می‌توان گفت کتابخانه‌ای که در مدرسه بیهقیه نیشابور بوده بیشترین قدمت را داشته است. در این مدرسه که تاریخ تأسیس آن تقریباً به قرن چهارم هجری باز می‌گردد و ویژه علم حدیث بود، یک کتابخانه وقفی وجود داشت و احمد بن عبدالملک ابوصالح موذن نیشابوری (۳۸۸-۴۷۰ق) در آن مشغول به کار بوده است. او مسئول حفظ و نگهداری از کتابهای حدیثی گرد آمده در گنجینه کتبی بود که میراث استادان بزرگ بود و بر علمای حدیث وقف شده بود. او موقوفات محدثان را از قبیل مرکب، کاغذ و ... در اختیار داشت و آنها را میان آنان توزیع می‌کرد. بعد از آن مدرسه نظامیه بغداد است، که آن را نظام الملک، وزیر سلجوقی، در سال ۴۵۷ هجری بنیان نهاد و بلافاصله یک کتابخانه غنی برای آن ترتیب داد.^۳

بنابراین، هرکس مدرسه‌ای را وقف می‌کرد، گنجینه‌ای از کتابهای وقفی را نیز در اختیار آن می‌گذاشت و سهمی از منافع مالی را بدان اختصاص می‌داد تا چرخ وقف با کمک همگان در حرکت باشد، سپس افراد برجسته‌ای از مردم، چون علما و حکام و شیفتگان علم، از طریق خرید و وقف کتاب بر گنجینه کتابخانه‌های مدارس، آنها را غنا می‌بخشیدند. مضمون بسیاری وصیتنامه‌های بزرگان اسلام اشاره بدان دارد که کتابهای اختصاصی خود را وقف بر مدرسه معینی کرده بودند. به‌طور قطع می‌توان گفت که در هریک از نقاط جهان اسلام که مدرسه‌ای وجود داشته خالی از کتابخانه‌های وابسته به آن نبوده است.

۱. وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ص ۶۷.

۲. صبح الاعشی، ۴۶۷/۱.

۳. المكتبات فی الاسلام، ص ۱۳۶.

شهرهای اسلامی تأسیس شده بود، تشکیل می‌داد و عالمان، کتاب را وسیله‌ای برای درس و آموزش یافته بودند و شاید در طول سه قرن اول هجری مساجد از کتابهایی که در زمینه علوم قرآنی و حدیث تألیف شده بود، خالی نبوده است. البته اسنادی که مؤید این اظهار نظر باشد تا کنون به دست نیامده، ولی مسلماً قرن چهارم هجری شاهد آغاز وقف کتابها بر مساجد در سطح وسیع و گسترده بود. مؤید این نظریه شکل یافتن کتابخانه‌های وقفی در مساجد از اوایل قرن پنجم هجری است. مساجدی که دارای کتابخانه وقفی بوده‌اند فوق‌العاده زیاد بوده‌اند، لکن چندین مورد مهم که شهرت جهانی داشته‌اند و دارای کتابهای وقفی بوده‌اند، بدین شرح‌اند:

۱. مسجد آمد و میافارقین؛ ۲. مسجد جامع ابوحنیفه در بغداد؛ ۳. جامع الازهر در قاهره؛ ۴. مسجد جامع نیشابور؛ ۵. مسجد جامع حلب؛ ۶. مسجد جامع زیدی در بغداد؛ ۷. مسجد جامع اصفهان؛ ۸. مسجد النبی در مدینه؛ ۹. مسجد جامع الحاکم در قاهره؛ ۱۰. مسجد جامع الظاهریه؛ ۱۱. مسجد جامع قرویین در شهر فاس؛ ۱۲. مسجد رضوانی در شهر تفرغ؛ ۱۳. مسجد زیتونه؛ ۱۴. مسجد ازبک اشرفی؛ ۱۵. مسجد جامع الظافری؛ ۱۶. مسجد ابی‌الذهب در قاهره.^۱

۲. وقف کتاب بر مدارس

مدارس در اسلام سابقه کمتری از مساجد دارند، زیرا ابتدا مساجد مکان تعلیم و تعلم مسلمانان بوده است. این وضعیت ادامه داشت تا این‌که مدارس ابتدا در کنار مساجد تأسیس شدند که بیشتر وابسته به مساجد بودند و پس از چندی با ظهور نظامیه‌ها در بغداد، اصفهان و دیگر سرزمینهای اسلامی کار تعلیم و تعلم از مساجد به مدارس منتقل گردید. پیشینیان ما به خوبی دریافته بودند که کتاب وسیله‌ای ضروری در امر آموزش است و معلم و متعلم نمی‌توانند بی‌نیاز از آن باشند؛ این بود که همزمان با ایجاد مدارس، هم خود را صرف تهیه کتابهای بیشتر برای آنها می‌کردند. برخی از کتب در زمینه موضوعات مختلف

و مغولها که به ایران آمدند شهر را ویران کردند و همه ساکنان آن را به قتل رساندند. در این شهر کتابخانه‌ای بود که در دنیا نظیر نداشت و به من خبر رسیده که مغولان آن را به آتش کشیدند. واقف آن موفق‌الدین ابوطاهر حسین بن محمد بوده که وقتی امین‌الدوله بن تلمیذ طیبی (متوفی ۵۶۶ق) آن را دید تعجب کرد، لذا شعری در مدح واقف آن سرود.^۳

۴. کتابخانه فیروزآباد: شهر فیروزآباد - که یکی از شهرهای استان فارس است - دارای کتابخانه وقفی مهمی بوده است که آن را وزیر قوام‌الدین عمادالدین ابومنصور عادل فرزند مافنه تأسیس کرد. او از وزرای ملک بویه ابوکالیجار و مردی عقیف، فاضل، خوشنام و نیکسیرت بود. یکی از مورخین اشاره کرده که از آثار به‌جا مانده او کتابخانه‌ای بود که نوزده هزار کتاب داشت و او آنها را بر طالبان علم وقف کرده بود. بی‌شک وجود این قبیل کتابخانه‌ها با قدمت طولانی تصویری گویا از انتشار کتابخانه‌های وقفی در شهرهای دور و نزدیک جهان اسلام است.^۴

کتابخانه‌های وقفی معاصر در ایران

در عصر حاضر نیز کسانی هستند که به وقف کتاب همت گماشته و آثار گرانبهایی از خود به جای گذاشته‌اند. بی‌شک سرآمد آن واقفان که شهره آفاق گردید، فقیه فرهنگبان، حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) است، که کتابهای متعددی را بر کتابخانه دانشگاه تهران، استان قدس رضوی، آستانه حضرت معصومه (ع)، مدرسه فیضیه، آستانه شاهچراغ و آستانه حضرت عبدالعظیم و دیگر کتابخانه‌ها وقف کردند. پس از آن کتابخانه‌ای را تأسیس کردند و تمامی کتابهای شخصی خود را اعم از خطی و چاپی بر آن وقف نمودند. عظمت کار ایشان

کتابخانه‌های وقفی قدیم در ایران

در این بخش چند نمونه از کتابخانه‌های وقفی ایران که قدمت طولانی دارند یادآوری می‌شود:

۱. کتابخانه آستان قدس رضوی: به طوری که از تاریخ وقفنامه‌های نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی استفاده می‌شود، تأسیس آن به قبل از سال ۳۶۳ق برمی‌گردد، چون قدیمترین نسخه خطی آن کتابخانه قرآنی است که ابوالقاسم علی بن ناصرالدوله ابی الحسن محمد بن ابراهیم بن سیمبور در تاریخ ۳۶۳ق بر آن کتابخانه وقف کرده است. این مرکز که اکنون مورد استفاده محققین و پژوهشگران قرار می‌گیرد، یکی از غنیترین کتابخانه‌ها از لحاظ داشتن نسخه‌های خطی وقفی است.^۱

۲. کتابخانه ری: یاقوت حموی نوشته است ملک نوح بن منصور سامانی والی خراسان مخفیانه به صاحب بن عباد نامه نوشت و او را به همکاری با خود فراخواند و قول داد او را از حقوق و مزایای سالانه برخوردار نماید، ولی صاحب دعوت او را نپذیرفت و بهانه‌هایی آورد. یکی از بهانه‌هایش این بود که به اندازه چهارصد بار شتر یا بیشتر، از کتابهای علمی نزد اوست و با وجود این کتابخانه عظیم نمی‌تواند از ری به جای دیگری برود. صاحب بن عباد بعد از خود این کتابخانه را وقف عموم کرد و بعدها به کتابخانه عمومی تبدیل شد. و تاریخ وقف آن به سال ۳۸۵ق سالی که صاحب بن عباد وفات یافت برمی‌گردد.^۲

۳. کتابخانه ساوه: یکی دیگر از کتابخانه‌های مهم وقفی، کتابخانه ساوه است. یاقوت حموی می‌گوید: «ساوه شهری است زیبا که بین ری و همدان واقع شده و فاصله آن تا هریک از این دو شهر سی فرسنگ است. این شهر تا سال ۶۷۷ق آباد بود

۱. گنج هزارساله، ص ۲۹.

۲. معجم الادب، ۹۸/۱۴؛ المکتبات فی الاسلام، ص ۱۲۸.

۳. معجم البلدان، ۱۷۹/۳؛ المکتبات فی الاسلام، ص ۱۲۸.

۴. الکامل فی التاریخ، ص ۵۰۲/۹.

منابع

۱. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت.
۲. التریبۃ و التعلیم فی الاسلام، سعید دیوه‌جی، موصل، ۱۴۰۲ق.
۳. درآمدی بر دائرة المعارف کتابخانه‌های جهان، سید محمود مرعشی نجفی و علی رفیعی علامرودشتی، قم، ۱۳۷۴ش.
۴. صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، قلقشندی، قاهره، ۱۹۶۳م.
۵. فرهنگ فارسی، محمد معین، تهران، ۱۳۵۵ش.
۶. الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، بیروت، ۱۹۷۹م.
۷. گنج هزار ساله (کتابخانه آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب)، رمضانعلی شاکری، مشهد، ۱۳۶۷ش.
۸. مجلة مکتبة الملک فهد الوطنیة، ریاض، مج ۲، ع ۱، ۱۹۹۶م.
۹. معجم الادباء، یاقوت حموی، بیروت، بی تا.
۱۰. معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، ۱۹۷۹م.
۱۱. المکتبات فی الاسلام، محمد ماهر حمادة، بیروت، ۱۴۰۱ق.
۱۲. نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ اسلامی، محمد مکی سباعی، ترجمه علی شکوئی، تهران، ۱۳۷۳ش.
۱۳. وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، یحیی محمود ساعاتی، ترجمه احمد امیری شادمهری، مشهد، ۱۳۷۴ش.

وقتی روشن می‌شود که ما بدانیم آن بزرگوار با حذف کردن یک وعده از غذای شبانه‌روز و کاستن از مخارج زندگی خود و با تحمل زحمات بسیار، از جمله اقامه نمازهای قضای اشخاص، گرفتن روزه‌های استیجاری و کارکردن در کارگاه برنجکوبی دسترنج خود را صرف خرید کتاب می‌کردند. غیر از مسئله عدم توانایی خرید، مشکلات دیگری نیز بر سر راه تهیه کتاب وجود داشت، اما عشق و علاقه وافر ایشان به میراث عظیم فرهنگی اسلام وی را قادر ساخت تا بر آن مشکلات فائق آید و حوادث ناگواری چون شکنجه‌های روحی و حتی زندان را به جان بخرد. حاصل این تلاش‌های توانفرسا کتابخانه‌ای شده که اکنون در مراکز علمی دنیا جای خاصی دارد و بالغ بر ۲۸ هزار نسخه خطی منحصر به فرد را در خود جای داده است. از دیگر نمونه‌های کتابخانه‌های وقفی در عصر حاضر می‌توان به کتابخانه‌های آستانه حضرت معصومه (ع)، مدرسه فیضیه، مسجد اعظم، کتابخانه عمومی آیت الله العظمی گلپایگانی (ره)، وزیری یزد، ملک و... اشاره کرد. کوتاه سخن آن‌که هنوز هم کمتر شهر و دیاری را می‌توان یافت که از نعمت وقف کتاب برخوردار نباشد.